

INIJOSS

İnönü University International Journal of Social Sciences / İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,

Volume/Cilt 9, Number/Sayı 1, (2020)

<http://inonu.edu.tr/tr/inijoss> --- <http://dergipark.gov.tr/inijoss>

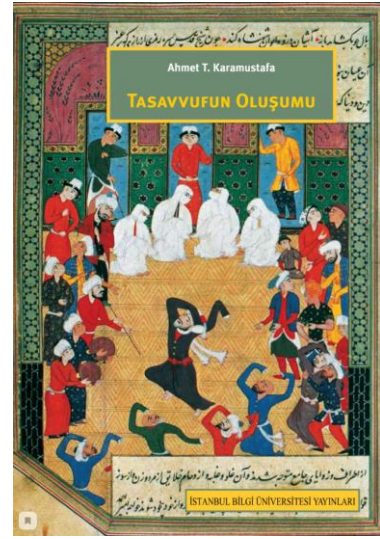
KİTAP TANITIMI | BOOK REVIEW

Gönderim Tarihi: 24.02.2020 | Kabul Tarihi: 06.12.2020

TASAVVUFUN OLUŞUMU

Ahmet T. Karamustafa, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
2017, 244 sayfa -
ISBN 978-605-399-496-1

Hazırlayan: Arş. Grv. Soner Eraslan
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi /
soner.eraslan@inonu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-4293-9265>

Maryland Üniversitesi'nde tarih alanında öğretim görevlisi olan Ahmet Karamustafa; Fars dili ve İranî diller araştırmasının yanında İslam sosyal ve entelektüel tarihi üzerine yaptığı çalışmalar ve özellikle de tasavvuf tarihi alanındaki makale ve kitapları ile Batılı ve Doğulu araştırmacılar tarafından yakından takip edilmekte ve tanınmaktadır. Daha önce Yapı Kredi Yayınları'nca *Tanrı'nın Kural Tanımayan Kulları: İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)* adıyla Türkçeye tercüme edilen *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period (1200-1550)* eseriyle Türk tasavvuf akademisinde adından bahsettiren yazarın sûfliğin teşekkül süreci üzerine kaleme aldığı eserinin değerlendirilmesi yapılacaktır.

Orijinal ismi *Sufism the Formative Period* olan eser, 2007 yılında Edinburgh University Press tarafından yayımlanmıştır. Nagihan Doğan'ın tercümesi ile 2017 yılında *Tasavvufun Oluşumu* adıyla İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları çatısı altında Türkçeye kazandırılmıştır. Kitap 244 sayfa olup önsöz, altı bölüm, sonuç ve dizinden müteşekkildir. Karamustafa eserinde Almanca, Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce ve Türkçe dillerinden birincil ve ikincil kaynaklardan oluşan oldukça geniş hacimli bir literatür kullanarak tasavvufun ilk üç yüzyılının oluşumunun sosyal ve entelektüel seyrini kaleme almıştır. Yazar, III. (IX.) ve VI. (XII.) yüzyıl aralığındaki tasavvuf tarihinin dönüşüm sürecini ele alan bir monografinin bulunmamasından yakınmaktadır. Hal böyle olunca tasavvuf alanındaki klasik eserlerin yanında farklı dillerde kaleme alınmış modern çalışmalar eşliğinde kapsamlı ve güncel

bilgileri ihtiva eden bir eser meydana getirmek istemiştir. Başka bir söyleyişle kitap, kişiler ve belirli temalar üzerinde yapılmış en son çalışmalardan hareketle, erken İslam tarihindeki başlıca dindarlık biçimlerinden biri olan tasavvuf ilminin doğuşu ve gelişimi konusunda birleşik ve tutarlı olması hususunda sentetik; bu seyrin takip edilmesi için yeni bir çerçeve oluşturması bakımından da analitiktir. Eserin biçimsel özelliklerine değindikten sonra içeriği hakkında değerlendirmede bulunabiliriz. Karamustafa'nın tasavvuf tarihi açısından öne sürmüş olduğu en büyük tezi sûfliğin Bağdat merkezli olması ve diğer bölgelerdeki züht akımlarının başta yöresel bir fonksiyona sahipken süreç içerisinde Bağdat ile etkileşim sonucu tasavvufî bir kimliğe sahip olmalarıdır. Sözelimi tasavvufun özelde Bağdat, genelde Irak'tan yayılmasından önceki dönemlerde Horasan bölgesinde *melâmetîlik*, Mâverâünnehir bölgesinde *hakîmlik* akımları bulunmaktadır. Farklı bölgelerde ve muhtemelen birbirlerinden habersizce eş zamanlı olarak başlayan bu züht anlayışları, başlangıçta muhtelif şekillerde isimlendirilirken sonraları *tasavvufa* kalp edilmiştir. Her bölgede tebellür eden züht anlayışlarına destek verenler olduğu kadar karşı gelip zındıklık, mühlidlik gibi nitelermelerde bulunanlar da olmuştur. Genel olarak rasyonalist ve yarı rasyonalistlerce desteklenmişler; gelenekselciler tarafından ise baskıya maruz kalmışlardır.

“Bağdat Sûfleri” başlığını taşıyan birinci bölüm tarihsel süreçte İslam dünyasında boy gösteren mistik eğilimlerin, III. (IX.) yüzyıl Bağdat'ındaki izdüşümünü incelemektedir. Kitabın temel paradigmasının tasavvuf ilminin Bağdat'ta doğup diğer iklimlere buradan geçtiği düşünüldüğünde bu bölümün kitabın temel omurgası olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, evvela tasavvuf düşüncesi öncesinde II. (VIII.) yüzyılda İslam toplumunda temayüz etmiş *züht* kavramı ve iç âleme dönüş üzerinde durmaktadır. İbadet konusunda aşırıya giden, dünyadan tamamen yüz çeviren ve *âbid*, *nâsik*, *zâhid* gibi isimlerle anılan ve hatta yeri gelince entelektüel çalışmalara, tedavi olmaya ve evliliğe dahi sırt çeviren kimseler bulunmaktadır. Bunların yanında Abbâdân bölgesindeki ribatlarda ilimle iştigal eden âlim-zahitler de bulunmaktadır. Riyâzet ve beraberinde yükselen entelektüel gelişmeler yün (sûf) giyen, ruha-dönüşçü bir kitleyi oluşturmuştur. Sözü geçen bu kitle sonraki dönemlerde tasavvuf diye bilinecek olan İslam'ın mistik boyutunun ilk müessisleri olmuşlardır. Birinci bölümde ilk dönem Bağdat sûflerine de kronolojik olarak yer vermiştir: Ebu Sâid el-Harrâz (v. 277/890), Ebu'l-Hüseyin en-Nuri (v. 295/908) ve Cüneyd-i Bağdâdî (v. 298/909). Karamustafa, yazar sûfler olarak da anılabilecek bu isimlerin günümüze ulaşan eserlerinden tasavvufî düşünce yapılarını irdelemektedir. Tasavvuf ilmi için en önemli sima kabul edilen Cüneyd-i Bağdâdî üzerine yoğunlaşmıştır. Bölümün nihayetinde Bağdat sûflerinin ortak karakteristik özelliklerine değinmektedir.

İkinci bölüm “Bağdat Dışındaki Mistikler” başlığını taşımaktadır. Yazar bu bölümde aynı zaman diliminde Bağdat dışındaki diğer bölgelerin mistik arayışlarını değerlendirmektedir. Karamustafa, öncelikle Ebu Muhammed Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin (v. 283/896) mistik düşünce ve pratik hareketliliği üzerinde durmaktadır. Tüsterî, İran'ın güneybatısında yer alan Tüster şehrinde doğmuş, uzun süreli yolculuklardan sonra tekrar buraya dönse de bölgeyi terk etmek zorunda kalmış ve aşağı Irak'ta bulunan Basra'da katı zühtçü bir yaşam sürmüştür. Yazar, Tüsterî'nin tanışmış olduğu kişiler ve özellikle de Basra'ya göçünün düşünce yapısındaki değişim ve dönüşümlere değinirken bir yandan da Basra ekolünün teşekkülü hakkında bilgi vermektedir. Karamustafa, Tirmiz şehri özelinden Orta Asya'da bulunan Mâverâünnehir bölgesinde peyda olan hakîm akımını değerlendirmiştir. Hakîm et-Tirmizî olarak bilinen Ebu Abdullah Muhammed b. Ali el-Hakîm'in (v. 320/932) eserleri aracılığıyla tesis ettiği *velâyet* teorisi incelenmektedir. Bu bağlamda şariin emir ve yasaklarına uyan herkesin

evliyâ'u hakkillah kapsamında olduğu ve yalnızca seçilen kimselerin gerçek anlamda *evliyaullah* olabilecekleri söylenmektedir. Akabinde Behl ve Semerkant şehirlerindeki *hakîm* nispetli isimleri örnek göstererek böyle bir ekole işaret etmektedir. Açıkçası bu yaklaşım Karamustafa'nın en orijinal bulgularındandır. Lakin sadece isimlerde yer alan ve anlam aralığının tam olarak saptanmadığı *hakîm* sıfatı ile böyle bir ekolün var olabileceği düşüncesine varmak yeterince ikna edici bulunmamıştır. Temas ettiği bir diğer ekol ise İran sınırlarındaki Nişabur şehri merkezli melâmetîye düşüncesidir. Hamdûn el-Kassâr (v. 271/884), Ebu Hafs el-Haddâd (v. 260/874) ve Osman el-Hirî (v. 298/910) öncülüğünde gösteriş ve toplumsal takdiri dışlayan, bireysel dindarlığı önemseyen, el emeği ile maişetini kazanan bireylerin yetişmesi doktrini ile yola çıkan melamet (fütüvvet ile aynı manada kullanıldığı görülmektedir) anlayışında bireylerin yetiştirilme ameliyesidir. Karamustafa bu ekolün Irak sûfileriyle etkileşimde olsa da bağımsız bir yapıya sahip olduklarını belirtir. Kitapta melametîye ekolu ile ilgili şu soru cevapsız kalmaktadır: Fütüvvet kavramını ilk kez kullanmış ve Bağdat'ın Kerh köyünden olan Marûf el-Kerhî (v. 200/815) neden görmezden gelinmiştir? Nitekim Marûf'tan südür olan fütüvvet düşüncesi yukarıda adı geçen kişilerden çok daha önceleri dile getirilmiştir. Bu durum fütüvvetin Horasan merkezli olması ön kabulünü derinden sarsmaktadır.

“Bağdat Sûfliğinin Yayılması” başlıklı üçüncü bölüm Cüneyd ve akranları tarafından geliştirilen tasavvuf düşüncesinin talebelerince başka bölgelere taşınması üzerinedir. Bu bölgeler İran, Hicaz, Horasan, Mâverâünnehir ve Endülüs'ü kapsayan neredeyse eski dünyanın tamamına yakın bir bölümünü içermektedir. Tasavvuf artık yerel mistik özellikte bir düşünce yapısından çıkıp, İslamî ilimler arasında kendine yer bulmaya başlamıştır. Gittiği bölgelerde hadis, fıkıh, kelim gibi normatif ilimlerle tabir caizse mücadele etmiş ve tanınır olup rüştünü ispat etmiştir. Tasavvuf yazını gelişmiş ve gerek apolojik gerekse uzlaşmacı eserler kaleme alınmıştır. Özetle bu bölüm farklı bölgelerdeki bir kaynaşma sürecinin yansımalarının kayıt altına alınmasıdır.

Dördüncü bölüm “Tasavvuf Yazınının Doğuşu” başlıklı olup adından anlaşılacağı üzere Arapça ve Farsça kaleme alınan tasavvuf literatürü üzerinedir. Karamustafa'nın titizlikle yürüttüğü çalışması günümüze ulaşan ve ulaşmayan eserlerin tespiti hususunda da kendini göstermektedir. Bu bağlamda genel tasavvuf kitapları ve bir kavram üzerinde kaleme alınmış kitapların yanında farklı kişilerin hayatlarını yahut tek bir kişinin yaşam ve öğretilerini konu alan biyografik eserler incelenmiştir. Tasavvuf literatürünün kısa sürede bu kadar geniş bir hacme ulaşması yönüyle de tasavvuf ilminin maruz kaldığı eleştirilerle ilintilidir. Dış taarruzlara maruz kalmanın yanında içerden gelen eleştiriler de tasavvuf yazını geliştirmiştir. Bilhassa sûfilerin hadis, fıkıh ve kelim temelli olanlarının tasavvuf düşüncelerini bu ilimlerin belirlediği sınırlar doğrultusunda çizdiklerine rastlanmaktadır. Ezcümle yazılan her satır, sorulan sorulara verilen cevap niteliğinde olup bu yeni akımın gerek tanıtımı gerekse korunması amacıyla geniş bir yazın kültürü ortaya çıkmıştır.

Karamustafa'nın tasavvufun gelişim seyrine paralel olarak kaleme aldığı kitabın beşinci bölümü “Sûfi Cemaatlerin Teşekkülü” başlığını taşımaktadır. Tasavvufun doğuş, gelişim ve yaygınlaşmasının işlendiği önceki bölümlere ilave olarak müesseseseleşme süreci incelenmektedir. Bu bağlamda *talim şeyhliğinden terbiye şeyhliğine* geçiş süreci ve şefaatçi olarak veli ve velilik kültürüne temas edilmektedir. Tasavvuf kültürünün yazınsal mirası daha çok sosyal ve entelektüel çevrede zuhur eden durumların dışı vurumu olarak değerlendirilebilir. Fakat tasavvufun asıl kilit noktası şeyhin etrafında talebe ve müridlerin toplanması ve ekolün/cemaatin düşünce yapısının silsileler halinde yaygınlaşmasıdır.

Sözgelimi Bağdât'da Cüneyd'in önderliğinde kurulan cemaat, Cüreyrî ile sürdürülmüş, ardından Cafer el-Huldî ile devam ettirilmiştir. Başlarda cami ve mescidlerde başlayan ders halkaları *ribat*, *düveyre* gibi isimlerle anılan tekkelerde ve şeyhlerin evlerinde devam etmiştir. Özellikle Hakîm et-Tirmizî'nin *Hatmu'l-evliyâ* ve *Kitabu Siretü'l-evliyâ* adlı eserlerinden mülhem bir veli kültü oluşturulmuştur. Bu bağlamda veli ile Allah arasındaki ilişki, toplumda velinin rolü, veliler ve nebiler arasındaki ilişkiler tartışılmıştır. Başka bir tartışma konusu da velilere bahşedildiği ileri sürülen keramet olgusu olmuştur. Karamustafa son olarak toplumda veli olarak addedilen birinin vefat etmesi durumunda mezarının ziyareti, tevessül edilmesi gibi konuların Sünnî ve Şii düşüncesindeki yerini tartışmaktadır.

Altıncı ve son bölüm olan "Erenlerin Zaferi" yazar tarafından şöyle ifade edilmektedir: "V. (XI.) ve VI. (XII.) yüzyıllarda tasavvufun hem şehirlerde hem de kırsal bölgelerde sosyal ve kültürel hayatın tüm kademelerine yayılması üzerinde duruyor ve normatif sınırlar konusunu bu kez tasavvuf içinde şeriat karşıtı (*antinomian*) ve gelenekçi (*conformist*) unsurlar açısından ele alıyor."¹ Tasavvufun teşekkül süreci sûflerin hem kent hem de kırsalda İslam'ın ana akım düşünce teorilerinde yer edinme serüvenidir. Hal böyleyken Serrâc, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Sülemî gibi isimler toplumsal ve hukukî açıdan sorun teşkil edebilecek kişi ve düşünceleri ya dışarda bırakmış yahut tevil ederek *yumuşatma* duvarı örmüşlerdir. Bu durum zamanla Sünnî düşünceye yakın *hankâh* ehli ile daha heteredoks düşünceye yakın *harabat* ehlini oluştursa da Sünnî düşünceye katılmayanlar saf dışı bırakılmışlardır. Önceleri küçük gruplar halinde lokal olarak faaliyet gösteren tasavvuf düşüncesi halka açık olarak vaizler aracılığıyla aktarılmıştır.

Eserde tasavvuf ilminin teşekkül sürecinde meydana gelen iç etkiler –zira yazar dış etkilere kasıtlı olarak değinmemiştir- üzerinde farklı ekol ve cemaatlerin etkileşimi sorunsalı üzerinde durulmuştur. Karamustafa'nın temel düşüncesinin sanılanın aksine Bağdat merkezli bir züht anlayışının Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerini etkilemiş olmasından ziyade bu iki bölgenin sırasıyla melametîlik ve hakîmlik olmak üzere kendi mistik dinamiklerine sahip oldukları yönündedir. *Tasavvufun Oluşumu*'nun temel paradigmalarından biri de tasavvuf ilminin gerek entelektüel kesimde gerekse halk tabanında yer edinme ve zamanla birtakım değişim ve dönüşümler yaşadığı iddiasıdır. Fakat süreç içerisinde genişleyen sûfi topluluğu, Karamustafa'ya göre siyasal bir tehdit oluşturmuştur ve hatta Hallâc'ın idamını yine aynı gerekçeye bağlanmıştır. Karamustafa'nın adı geçen eseri, tasavvuf ilminin teşekkülü hususunda sınırlı sayıdaki modern döneme ait eserlerin dakik bir şekilde derlenmesi, zengin kaynakçası ve akıcı üslubu ile özellikle de erken dönem tasavvuf tarihi araştırmacıları açısından son derece önemli bir çalışmadır.

¹ Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*. (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2017), xiv.